

Іванів Н. І.,

здобувач кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГРОШІ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Статтю присвячено аналізу грошей як особливого об'єкта цивільного права, що зумовлено їх функціями, способами забезпечення та сферою правового регулювання.

Ключові слова: гроші, об'єкт цивільного права, готівкові гроші, безготівкові гроші, платіжний засіб, міра вартості.

Постановка проблеми. Гроші давно стали предметом дослідження серед науковців, зокрема й цивілістів. Їх юридичну природу ще в минулих століттях досліджували П. Цитович, М. Литовченко, Л. Лунц, Г. Шершеневич. Проте з огляду на те, що гроші називають категорією історичною, що розвивається на кожному етапі товарного виробництва й наповнюється новим змістом, який ускладнюється зі зміною умов виробництва, певні аспекти сучасних грошей не були піддані детальному аналізу. Тому тепер, коли світ вступає в еру електронних грошей і віртуальної історії, не заперечуючи цінність праць згадуваних авторів, їх можна назвати здебільшого зразком методології цивілістичного дослідження.

Разом із тим у літературі слушно зазначається, що ефективність правового впливу на суспільні відносини значною мірою залежить від своєчасного приведення права у відповідність до нових потреб економічного розвитку. Тож тепер виникла потреба в нових дослідженнях у зв'язку з тим, що відбулися зміни в правовій думці та законодавстві, а накопичений матеріал із цієї проблеми вимагає переосмислення.

Стан дослідження. Останнім часом в Україні грошовій проблематиці присвятили свої роботи І. Безклубий, О. Підчерковний, Д. Полозенко, В. Гавриш, В. Яроцький, А. Гальчинський та інші автори. Однак у вітчизняній літературі цивільно-правові аспекти грошей майже зовсім не були предметом спеціального дослідження, а здебільшого знайшли відображення лише в коротких нарисах науковців.

Погоджуємось із зазначеним і виходимо з того, що гроші проявляють себе в цивільному обігу через свої функції, які визначають їх особливі риси як об'єкта приватного права та відповідні правові наслідки, пов'язані із цими особливостями у сфері зобов'язань.

Мета статті – проаналізувати, у чому полягає значення такого багатофункціонального міжгалузевого явища, як гроші, саме з погляду цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Гроші є особливим об'єктом цивільного права, що зумовлено їх функціями, способами забезпечення та сферою правового регулювання. Тому вони застосовують особливого розгляду.

Грошима (грошовими коштами) визнаються нормативно визначені та виражені в емітованих в обіг паперових і металевих знаках або в безготівковій формі умовні вартісні одиниці (гривні, копійки або відповідні одиниці іноземної валюти, наприклад долари й центи), які мають забезпечений на законодавчому рівні примусовий курс, що полягає в обов'язковості їх приймання за визначеною номінальною вартістю, визначають

міру вартості речей, робіт, послуг, інших матеріальних і нематеріальних благ, а також втрат (майнової й немайнової шкоди, збитків, тощо), визнаються в цивільному обороті законним платіжним і кредитним засобом та забезпечують здійснення всіх видів платежів і розрахунків, виконуючи функції загального еквівалента, обігу й нагромадження.

Грошовою одиницею України відповідно до ст. 99 Конституції України є гривня. Згідно зі ст. 192 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) гривня – це національна валюта, яка є законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України [2, с. 225]. Гривня використовується в цивільному обігу в готівковій та безготівковій формах. Гроші в безготівковій формі зберігаються на рахунках учасників цивільних правовідносин у банківських та інших кредитно-фінансових установах і мають назву «грошові кошти». Правове регулювання як готівкового, так і безготівкового грошового обігу в нашій державі, крім Конституції України та ЦК України, здійснюється нормами відповідних законів України та підзаконних нормативно-правових актів.

Зокрема, такими нормативними актами є Укази Президента України та інструкції Національного банку України. Так, Указом Президента України «Про грошову реформу в Україні» від 25 серпня 1996 р. № 762/96 у готівковий обіг в Україні введено банкноти номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 гривень та розмінну монету вартістю 1, 2, 5, 10, 25 і 50 копійок. Відповідно до Закону України «Про Національний Банк України» виключне право введення в обіг гривні й розмінної монети, організація їх обігу й вилучення з обігу належить Національному банку України [2, с. 226].

Гроші виконують низку різноманітних, проте пов'язаних між собою функцій:

– як *засіб обігу* – учасники ринку приймають їх в оплату. Люди можуть продавати свій товар, надавати послуги за гроші й надалі використовувати ці кошти для купівлі товарів і послуг;

– *одиниця рахунку (міра вартості)* – це засіб визначення відносної вартості товарів і послуг, це масштаб, певний еталон, що дає змогу людям легко порівнювати відносні вартості товарів і послуг. Будь-який грошовий знак, незалежно від того, чи має він законну платіжну силу чи ні, визначається за тією ознакою, у якому числовому відношенні він знаходиться до визначеної рахункової одиниці;

– *засіб утворення скарбів* – гроші накопичуються в процесі постійного обігу;

– *засіб платежу* – законний платіжний засіб обов'язковий до приймання за номінальною вартістю на всій території України;

– *світові гроші* – це функція, у якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обороті й забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами [1, с. 118–121].

Говорячи про юридичну природу грошей як складової частини майна, треба зазначити, що в юридичній науці немає єдиної думки: одні автори трактують гроші як різновид речей,

визначених родовими ознаками [12, с. 97]; інші дослідники розуміють гроші як самостійний вид матеріальних благ поряд із речами [7, с. 8].

Відповідно до Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» гривня як грошова одиниця України є єдиним законним платіжним засобом в Україні, приймається всіма фізичними та юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України для проведення переказів і розрахунків.

Кошти існують у готівковій формі (формі грошових знаків) або в безготівковій формі (формі записів на рахунках у банках) (ст. 3).

Правовий режим готівкових і безготівкових грошей має суттєві особливості, які проявляються під час здійснення платежів і переказів.

Під час здійснення платежу готівкою має місце здійснення угоди з грошима як із майном, що має матеріальний вид, речову форму, у той час як безготівкові платежі здійснюються шляхом або видачі платіжного документа, що містить грошове зобов'язання, або вказівки про виплату грошей чи пред'явлення платіжного документа, що містить грошове зобов'язання. Як бачимо, під час здійснення платежів у безготівковому порядку (використовуючи безготівкові гроші) має місце реалізація майнового права його власника, зокрема право розпорядження власником безготівковими грошима. Відсутня передача матеріальних предметів – речей, грошей у вигляді банкнот і монет.

Щодо правової природи майнових прав на безготівкові гроші в теорії існують різні точки зору.

Перша заснована на тому, що речові права суб'єктів на їх грошові кошти в банках не поширюються. На їхню думку, внесені в банк гроші знеособлюються, тому за власниками рахунків зберігається лише зобов'язально-правова вимога до банку [5, с. 131].

Ми погоджуємося з цим міркуванням, оскільки також вважаємо, що під час внесення грошових коштів у банк гроші знеособлюються, тому за власниками рахунку зберігається лише право вимоги до банку, засноване на зобов'язальних відносинах між клієнтом і банком.

Існує також інша точка зору, яка відрізняється від вищезазваної. Її автор говорить, що гроші існують у вигляді майнових прав, а грошові знаки являють собою лише матеріальну форму грошей. Самими ж грошима в цьому випадку є зобов'язання, і саме ці зобов'язання є тим товаром, який законом визначається як гроші, виражені в грошових одиницях [3, с. 233].

О. Олійник вважає, що безготівкові гроші залишаються об'єктом права власності їх власників. Так, учений пише, що передача грошей банку не змінює речових прав, а тільки встановлює додаткові обтяження цих прав. О. Олійник переконана, що коли укладається договір банківського вкладу, то право власності не переходить до банку, а він отримує тільки право користування грошима, обтяжене зобов'язаннями повернути суму на вимогу або після закінчення терміну та сплатити відсотки [8, с. 197].

На нашу думку, речове право виникає щодо певного матеріального об'єкта, у той час як безготівкові грошові кошти, будучи частиною майна в ідеальній формі суб'єктів майнових відносин, належать власникам їх на основі не речового, а зобов'язального права. Адже вибуття грошей із володіння певного громадянина чи юридичної особи означає припинення речового права на ці гроші. Однак право власності нікуди не зникає, а трансформується в зобов'язальне право вимоги на ос-

нові підписаного між клієнтом і банком договору банківського рахунку або вкладу. Відповідно, і зобов'язальне право вимоги на безготівкові гроші трансформується в речове з моменту звернення безготівкових грошей у готівку.

Таким чином, юридична природа прав суб'єктів на готівкові й безготівкові гроші різна. Стосовно готівки – речове право, а щодо безготівкових грошей – зобов'язальне право.

В аспекті загальноприйнятої в цивільному праві класифікації речей, яка міститься й у ЦК України, гроші можуть розглядатися як речі споживні, подільні та родові. Якщо споживанням речі є використання її природних властивостей за призначенням, то щодо грошей логічно вести мову лише про використання їхніх соціально-економічних функцій. Подільність речей на гроші поширюється лише умовно, оскільки фізичний поділ грошей є неможливим, а операцію розміну грошей як за порядком вчинення, так і за змістом прирівняти до подільності не можна.

Варто також зазначити, що гроші оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць, вони є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару. Наприклад, борг у сумі 100 гривень готівкою можна погасити шляхом передачі відповідної кількості грошових знаків різної номінальної вартості. Необхідно й достатньо в цьому випадку, щоб у сукупності вони становили суму в 100 гривень. Ця ознака грошей дає підстави визнавати їх подібними до родових і подільних речей, що не означає їх повного ототожнення [16, с. 83].

Паперові гроші можуть бути індивідуально визначені шляхом переліку їх серій та номерів у банківських документах або у відповідних протоколах під час проведення оперативно-розшукових заходів та інших слідчих дій. Гроші як об'єкти цивільних прав є заміними. Виходячи із цього, боржник у разі посилання ним на те, що гроші, які він одержав від кредитора, зникли (вкрадені, загублені, фізично знищені тощо), не може бути звільнений від обов'язку їх повернення.

Гроші є загальною мірою вартості всіх речей, робіт, послуг, інших матеріальних і нематеріальних благ, а також втрат, яких можуть зазнати учасники цивільних правовідносин унаслідок правопорушень. За допомогою грошей як загального еквівалента можна погасити будь-який майновий борг.

Таким чином, для цілей платежу гроші виступають знеособлено, як замінні речі, зумовлені родовими ознаками, кількість яких встановлено в прийнятих грошових одиницях [7, с. 8].

Також треба зазначити, що гроші в деяких випадках можуть виступати в цивільно-правових правочинах як товар. Йдеться про гроші, які в цей проміжок часу не є законним платіжним засобом на території України, а, маючи нумізматичну цінність (наприклад, старовинні монети або банкноти), становлять предмет колекціонування. Як товар виступає в цивільному обороті й іноземна валюта. Стосовно іноземної валюти, відповідно до чинного законодавства, у банківських установах та обмінних пунктах здійснюються правочини з їх купівлі-продажу [2, с. 226].

Поряд із цим у низці випадків гроші виступають самостійним об'єктом певних договорів, зокрема позики, дарування, банківської позички.

Отже, на відміну від інших об'єктів цивільних прав особливість грошей полягає в тому, що їм властива якість загального еквівалента. Гроші, будучи річчю неспоживчою, володіють своєрідною властивістю – споживною вартістю, яка реалізується під час обігу. Гроші, навіть якщо б вони були виготовлені з металу, що не піддається дії часу, відносяться до оборотних

засобів, і використання їх можливе тільки один раз шляхом їх вживання як платіжного документа. У юридичних майнових відносинах реалізується споживча вартість грошей як здатність бути носієм їх мінової вартості, загальним засобом обміну [13, с. 37–38].

Грошові знаки набувають сили законного платіжного засобу шляхом волевиявлення держави – емітента даних грошових знаків. Гроші можуть втратити цю свою «властивість», якщо держава як суверен оголосить, що ті чи інші грошові знаки вилучаються з обігу. Наприклад, з 24-ої години 16 вересня 1996 р. функціонування українського карбованця в готівковому обігу припинилося на підставі Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» від 25 серпня 1996 р. № 762/96. Із цього моменту карбованці втратили властивості платіжного засобу. Тим самим держава зняла із себе зобов'язання забезпеченості вилучених грошей. Ці банкноти, залишаючись матеріальним об'єктом – річчю, папірцями або металевими предметами, перестали бути грошима, певним мірилом цінності, втратили соціально-економічне значення, властивість еквівалента цінності, оскільки головне призначення грошей, їхній зміст полягає в економічному суспільно-політичному характері.

Ще К. Марксом було відзначено, що «хоча гроші – це не тільки речі, головне їхнє призначення не в тому, що це шматочки металу або паперу, а в тому, що вони являють собою суспільні відносини» [4, с. 4]. Отже, гроші – це не просто речі, а санкціоноване державою мірило вартості, еквівалент, що має економічний, суспільно-політичний характер, оскільки гроші були й залишаються одним із найважливіших елементів влади й контролю.

Гроші виступають мірилом вартості всіх товарів, інструментом, що забезпечує їх обіг, засобом збереження їх цінності. Грошіми погашаються майнові борги, відшкодовуються збитки, заподіяні іншій особі, виплачується вартість частки в спільній власності у випадку залишення всього майна одному зі співвласників [15, с. 151–152].

Значення грошей як законного платіжного засобу в цивільному обороті полягає також у їх використанні для забезпечення всіх видів платежів і розрахунків, під час здійснення кредитування тощо.

Гроші як єдина міра вартості й загальний еквівалент необхідні для оцінки суспільної корисності та врахування економічної й соціальної цінності того чи іншого матеріального або нематеріального блага. Гроші дозволяють визначити вартісні характеристики відповідних правомірних або неправомірних дій суб'єктів цивільних правовідносин. В останньому випадку за допомогою грошей у цивільному праві відшкодовується майнова та немайнова шкода, а також завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання збитки. За допомогою грошей визначається розмір заподіяної шкоди або збитків, якими обумовлюється й обсяг майнової відповідальності винної особи.

Правове значення грошей у цьому аспекті полягає в тому, що без їх використання як єдиної міри вартості та загального еквівалента забезпечення компенсаційної функції цивільного права було б неможливим [2, с. 226–227].

Що стосується правового режиму грошей в Україні, то треба зазначити, що він визначається нормами конституційного, цивільного, фінансового та деяких інших галузей права. Держава забезпечує стабільність готівкового грошового обігу й довіру всіх суб'єктів цивільного права до національної грошової одиниці шляхом закріплення положень, що містяться у ст. 389

ЦК України, відповідно до якої гроші, а також цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача. Це правило поширюється й на випадки, коли гроші були індивідуалізовані шляхом переліку їх серій і номерів у відповідному документі. Таким випадком, наприклад, можуть бути пограбування банку, у якому документально зафіксована та збереглася інформація про серії й номери банкнот, якими незаконно заволоділи грабіжники. Якщо до моменту затримання злочинці встигли частину грошей витратити на власні потреби, ці кошти не можуть бути вилучені в добросовісного набувача з посиланням на те, що вони потрапили в обіг незаконно. Добросовісність набувача визначається відповідно до положень ст. 388 ЦК України.

Висновки. Отже, під час тлумачення закріпленої в цивільному законодавстві системи об'єктів цивільних прав треба мати на увазі, що гроші не є речами в класичному, традиційному розумінні, тому правовий режим речей може поширюватися на гроші лише з певними застереженнями. Очевидно, що законодавець хоча й прирівнює гроші до речей, однак при цьому свідомо відокремлює їх від категорії «річ», наголошуючи тим самим, що віднесення грошей до речей можливе лише в певних межах, з урахуванням особливого статусу грошей як об'єктів цивільних прав.

Основною функцією грошей для цивільного права є їх здатність виступати законним платіжним засобом, тобто універсальним засобом виконання майнових зобов'язань. Це є їхньою специфічною ознакою, яка різнить їх від інших благ визнаних об'єктами цивільних прав.

Крім цього, особливість грошей у цивільному обороті проявляється в тому, що вони виконують призначення загального еквівалента й міри вартості та можуть замінити собою будь-який інший об'єкт цивільних прав, який носить оплатний характер. Завдяки цьому гроші виступають як ціна в договірних і недоговірних зобов'язаннях, тим самим розширюючи коло зобов'язальних відносин і забезпечують динаміку матеріальних благ, тобто перехід їх від одних суб'єктів до інших.

Зважаючи на вищезазначене, пропонуємо таке цивільно-правове визначення: гроші, грошові кошти – це виражена у формі банкнот, монет або записів на рахунках грошова одиниця, визначена законним засобом платежу, яка є універсальним еквівалентом і мірою вартості всіх інших об'єктів цивільних прав, що мають оплатний характер.

Література:

1. Безклубий І. Банківські правовичини : [монографія] / І. Безклубий. – К. : Видавничий дім «Ін Юре». 2007. – 456 с.
2. Цивільне право : [підручник] : у 2 т. / [В. Борисова, Л. Баранова, М. Домашенко та ін.] ; за ред. В. Борисової, І. Спасиво-Фатеевої, В. Яроцького. – 2-ге вид., верс. переробл. та допов. – Х. : Право, 2014. – Т. 1. – 2014. – 656 с.
3. Гальчинський А. Теорія грошей : [навчальний посібник] / А. Гальчинський. – К. : Основи, 1998. – 415 с.
4. Гринберг І. «Рубль, червонец, тенге...». Из истории денежного обращения в России, СССР и СНГ (1895–1995 гг.) / И. Гринберг. – Алматы : Каржы-Каражат, 1997. – С. 4.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Лунц Л. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. / Л. Лунц. – вид. 2-е, випр. – М. : Статут, 2004. – 350 с.
7. Новоселова Л. О правовой природе средств на банковских счетах / Л. Новоселова // Хозяйство и право. – 1996. – № 7. – С. 8.
8. Олійник О. Основи банківського права / О. Олійник. – М., 1997. – С. 264.
9. Про грошову реформу в Україні : Указ Президента України від 25 серпня 1996 р. № 762/96 // Голос України. – 1996. – № 159.

10. Про Національний Банк України : Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238.
11. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2346-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 29. – Ст. 137.
12. Суханов Е. Гражданское право : в 2 т. / Е. Суханов. – М., 1993– . – Т. 1. – 1993. – С. 116.
13. Трофимов К. Деньги как объект гражданских прав и предмет банковских сделок / К. Трофимов // Правоведение. – 2004. – № 1. – С. 37–48.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 365.
15. Цивільне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. І. Бірюкова, Ю. Заїки. – 2-ге вид., змін. та доп. – К. : КНТ, 2008. – 480 с.
16. Цивільне право України : [навчальний посібник] / кол. Авторів ; за ред. Г. Яновицької, В. Кучера. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – 468 с.

Иванив Н. И. Деньги как объект гражданских правоотношений

Аннотация. Статья посвящена анализу денег как особого объекта гражданского права, которое обусловлено их функциями, способами обеспечения и сферой правового регулирования.

Ключевые слова: деньги, объект гражданского права, наличные деньги, безналичные деньги, платежное средство, мера стоимости.

Ivaniv N. Money as an object of civil legal relations

Summary. The article is devoted to the analysis of money as a special object civil law, stimulated by their functions, modes of provision and scope of legal regulation.

Key words: money, objects of civil rights, cash, bank money, means of payment, measure of value.